

ROLAND PREJS OFMCAP¹

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-4412-3315

CYSTERSI NA ZACHODNICH GRANICACH ARCHIDIECEZJI POZNAŃSKIEJ W 1829 R. ZAGADNIENIA WYBRANE

The Cistercians on the west end of the Poznań Archdiocese in 1829: Selected Abstract

The article presents short biographies of the Cistercians, who canonically belonged to the abbeys in Bledzew, Obra, Paradyż and Przemęt, and at the beginning of the 19th century they worked as pastors in parishes located in the western part of the Archdiocese of Poznań. In a survey sent in 1828 by the archdiocesan consistory they presented the course of their life and priesthood and explained the extent to which they speak Polish and German. Knowledge of both of these languages was common among the Cistercians, regardless of which language they considered native.

Keywords: Cistercians, Poznań Archdiocese, Bledzew, Obra, Paradyż, Przemęt

Streszczenie

Artykuł przedstawia krótkie biografie cystersów, którzy kanonicznie należeli do opactw w Bledzewie, Obrze, Paradyżu i Przemęcie, a na początku XIX wieku pracowali jako proboszczowie w parafiach położonych w zachodniej części archidiecezji poznańskiej. W ankiecie przesłanej w 1828 r. do konsystorza archidiecezjalnego przedstawili przebieg swojego życia i kapłaństwa oraz wskazali stopień znajomości języka polskiego i niemieckiego. Znajomość obu tych języków była powszechna wśród cystersów, niezależnie od tego, który język uważali za ojczysty.

Słowa kluczowe: cystersi, archidiecezja poznańska, Bledzew, Obra, Paradyż, Przemęt

Papież Pius VII, regulując struktury kościelne w Prusach po Kongresie Wiedeńskim na mocy bulli *De salute animarum* z 16 VII 1821, na nowo opisał granice diecezji poznańskiej, połączył ją unią personalną z archidiecezją gnieźnieńską i podniósł ją do rangi

---

¹ Roland Prejs, kapucyn, prof. dr hab., historyk Kościoła, nauczyciel akademicki w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II (Wydział Teologii), e-mail: roland@kul.pl.

archidiecezji, choć było to podniesienie formalne, nie poddał jej bowiem żadnej diecezji sufragialnej². Bulla określiła taką granicę zachodnią archidiecezji poznańskiej, jaka ukształtowała się już w XVI w. i odpowiadała polskiej granicy państwowej przed pierwszym rozbiorem. Była to zarazem granica zachodniego zasięgu katolicyzmu.

Na zachodnim pograniczu archidiecezji poznańskiej istniały cztery klasztory cystersów: w Bledzewie, Obrze, Paradyżu i Przemęcie. Przypisuje się im wpływ na utrzymanie katolickiego oblicza zachodniej Wielkopolski. Władze pruskie skasowały te klasztory w ramach wielkiej kasaty klasztorów w Wielkim Księstwie Poznańskim: w Paradyżu i w Przemęcie w 1834 r., w Obrze w 1835 r., w Bledzewie w 1836 r.³

Dzieje tychże klasztorów w czasach nowożytnych czekają jeszcze na opracowanie. Wcześniejsze prace niemieckie są już przestarzałe, poza tym oparte tylko na częściowym wykorzystaniu archiwaliów, choć niekiedy dziś już nieistniejących⁴. Dwutomowe opracowanie *Monasticon Cisterciense Poloniae* każdemu klasztorowi poświęca tyle uwagi, ile wymagała logika opisu, ale jest dalekie od wyczerpania zagadnienia⁵. O opactwie w Paradyżu pisał ostatnio ks. Józef Kowalczyk⁶ oraz ukazała się praca zbiorowa – zbiór studiów⁷, opactwem w Obrze zajął się o. Paweł Zając OMI⁸, dzieje opactwa w Bledzewie badał ks. Bolesław Dratwa, ale ogłosił tylko jeden popularny artykuł⁹. Stan personalny klasztorów wielkopolskich na początku XIX w. przedstawił Piotr Franciszek Neumann¹⁰.

Niedługo przed kasatą, bo 15 IX 1828, konsystorz archidiecezji poznańskiej skierował do księży ankietę, która obejmowała dane personalne, informacje o czasie i miejscu oraz o szafarzu poszczególnych święceń, opis dotychczasowego przebiegu służby kapłańskiej, pytanie o osobisty księgozbiór, szczególnie pod kątem książek przydatnych w kaznodziejstwie i katechizacji, wreszcie informacje o znajomości języków, w szczególności polskiego

² Tekst bulli (z opuszczeniami) w przekładzie polskim zob.: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, wstępem poprzedził K. Piwarski, Wrocław 1960, s. 286-297. Zob. też: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj*, Poznań 1964, s. 17, 25-27, 31; B. Kumor, *Ustroj i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 185-187; A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura”, 12/2013, s. 71, 74-76.

³ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, s. 225-254. O kasatach klasztorów w Wielkopolsce pisał już J.K. Noryskiewicz, *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny”, 6/1925, s. 249-282, ale zajął się ekonomicznymi aspektami kasaty.

⁴ T. Warmiński, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Klosters zu Paradies*, Meseritz 1886; L. Hertel, *Geschichte des ehemaligen Zisterzienserklosters Blesen*, Blesen 1928.

⁵ *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. 1-2, Poznań 1999. W t. 2 rysy dziejów przedstawianych tu opactw: A.M. Wyrwa, *Zemsko – Bledzew*, s. 370-386; tenże, *Obra*, s. 256-267; R. Hołownia, K. Kaczmarek, *Paradyż (Gościkowo)*, s. 285-298; ciż, *Wieleń – Przemęt*, s. 341-355.

⁶ J. Kowalczyk, *Kasata opactwa oo. cystersów w Gościkowie-Paradyżu*, w: *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Gerardowi Kocikowi OCist*, red. A.M. Wyrwa, Poznań-Katowice-Wąchock 2007, s. 339-370.

⁷ *Opactwo cysterskie w Paradyżu – jego rola w dziejach i kulturze pogranicza*, red. J. Karczewska, Zielona Góra 2003.

⁸ P. Zając, *Kasata klasztoru cystersów i pierwsze lata duszpasterstwa diecezjalnego w Obrze (1835-1840)*, „Ecclesia”, 6/2011, s. 143-174; tenże, *Dorobek kulturalny cystersów obrzańskich przy końcu XVIII w. oraz cysterskie archiwalia, rękopisy i druki zachowane w klasztorze w Obrze*, „Ecclesia”, 7/2012, s. 83-104.

⁹ B. Dratwa, *Ostatni cystersi w Bledzewa*, „Przewodnik Katolicki”, 61/1971, nr 34 s. 311-312.

¹⁰ P.F. Neumann, *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79/2003, s. 391-428.

i niemieckiego. Odpowiedzi księży nadesłali w połowie 1829 r. (najczęściej w czerwcu). W sytuacji, gdy Wielkopolska znalazła się w zaborze pruskim, dla konsystorza było ważne, jak duchowni są przygotowani do stawienia czoła nowym wyzwaniom duszpasterskim. Różni ankietowani z różną starannością odpowiedzieli na postawione pytania, niemniej zebrany tą drogą materiał pozwala dziś wiele powiedzieć o duchowieństwie, zarówno diecezjalnym jak i zakonnym w ówczesnej archidiecezji poznańskiej. Z tej ankiety pochodzą informacje o cystersach, zawarte w niniejszym artykule. Cystersi obsługiwali wówczas parafie w Bledzewie, Chociszewie, Goraju, Kaławie, Kosieczynie, Koźminku, Międzyrzeczu, Nowym Kramsku, Rokitnie, Skwierzynie, Sokolej Dąbrowie (Fafałda) i Starym Dworze, przy czym na terenie parafii w Bledzewie znajdowało się opactwo w Bledzewie, a na terenie parafii w Kaławie opactwo w Paradyżu. Wszystkie wspomniane parafie wchodziły w skład dekanatu zbąszyńskiego.

Odpowiedzi na ankietę udzieliło dwudziestu cystersów: dziewięciu profesów opactwa w Bledzewie, również dziewięciu profesów opactwa w Paradyżu, jeden profes opactwa w Obrze i jeden profes opactwa w Przemęcie. Do opactwa w Bledzewie przynależeli kanonicznie: Benedykt Faustmann (wikariusz w Rokitnie), Wawrzyniec Franke (prepozyt w Skwierzynie), Prokop Hoffmann (w klasztorze w Bledzewie), Jan Nepomucen Kabaciński (prepozyt i przeor w Bledzewie), Władysław Lewandowski (w klasztorze w Bledzewie), Bernard Ohr (kuratus w Falkenwalde, czyli w Sokolej Dąbrowie), Onufry Soiński (komendarz w Goraju), Stanisław Synoradzki (komendarz w Rokitnie) i Piotr Widawski (w klasztorze w Bledzewie). Do opactwa w Paradyżu przynależeli: Stanisław Berger (proboszcz, a raczej komendarz w Bledzewie), Wincenty Bogacki (w klasztorze w Paradyżu), Karol Fałęcki (prezor w Paradyżu i kuratus w Kaławie), Gerard Henke (prepozyt w Międzyrzeczu), Godfryd Noak vel Noack (kuratus w Koźminku i zarazem komendarz w Kosieczynie; spotyka się też pisownię jego nazwiska jako Nowak lub Nocka), Michał Palicki (w klasztorze w Paradyżu), Adam Redell (w klasztorze w Paradyżu), Fastredus Siegberth (w klasztorze w Paradyżu) i Leonard Wels (kuratus w Chociszewie i komendarz w Starym Dworze). Profesem opactwa w Obrze był Jan Węciewicz (wikariusz w Nowym Kramsku), a profesem opactwa w Przemęcie Leon Sulikowski (w klasztorze w Bledzewie).

Profes opactwa w Paradyżu, Stanisław (imię chrzestne Wojciech) **Berger**, komendarz w Bledzewie, urodził się 4 V 1774 w Koronowie na Pomorzu. Uczył się w Akademii Chełmińskiej, następnie w dawnym kolegium jezuickim w Bydgoszczy. W 1789 r. wstąpił do opactwa w Paradyżu. Dlaczego wybrał Paradyż, a nie rodzinne Koronowo, gdzie przecież też był klasztor cystersów i Berger zapewne stamtąd znał zakon? Może właśnie dlatego, że nie chciał być w rodzinnej miejscowości lub odradzili mu to przełożeni zakonni? W Paradyżu złożył w 1790 r. profesję zakonną. Studia filozoficzne odbył w Paradyżu, a teologiczne w Bledzewie. Świadczy to, że cystersi w Wielkopolsce nie trzymali się w tym czasie ściśle zasady *stabilitas loci* (mnich całe życie spędza w tym opactwie, do którego wstąpił), lecz bywali przenoszeni z klasztoru do klasztoru, podobnie jak praktykuje się to w innych zakonach. Potwierdza to dalszy bieg jego życia. Święcenia kapłańskie przyjął w sobotę *quattuor temporum* przed niedzielą Męki Pańskiej w 1797 r. z rąk bpa Ludwika de Mathy¹¹. 1 VII 1801 został mianowany proboszczem w Paradyżu (faktycznie chyba w Kaławie – w Pa-

¹¹ Ludwik Józef de Mathy (1725-1802), bp pomocniczy poznański w l. 1779-1802. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 2000, kol. 287; S. Brzozecki, *Mathy Ludwik Józef*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008, kol. 216-217.

radyżu nie było parafii, a wieś należała do parafii w Kaławie). Funkcję tę pełnił do 1811 r., kiedy został powołany na kapelana oddziałów polskich pozostających w służbie Napoleona pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego. Spełniał ten obowiązek do chwili zawarcia pokoju w Schönbrunn (1809)¹². W 1813 r. został komendantem w Starym Dworze, po czterech latach objął funkcję profesora teologii moralnej w Koronowie. W 1820 r. został wikariuszem w Pszczewie, ze zleceniem duszpasterstwa w Lewicach. Parafia w Lewicach dopiero się tworzyła i dawała bardzo mierne dochody. Zakonnik uznał, że są one tak dalece niewystarczające, iż postarał się w konsystorzu archidiecezji poznańskiej o nominację na probostwo w Bledzewie. Pozostawał na nim w czasie wypełniania ankiety. Stwierdził, że jego językiem ojczystym jest niemiecki, ale spowiadać i głosić kazania może zarówno po niemiecku jak i po polsku¹³.

Profes opactwa w Paradyżu, Wincenty **Bogacki**, urodził się 2 III 1755 we Lwówku (Wielkopolska). Początkowo uczył się w kolegium jezuitów w Międzyrzeczu. W 1776 r. wstąpił do cystersów w Paradyżu. Świecenia prezbiteratu przyjął 22 XII 1782 z rąk bpa Franciszka Ksawerego Rydzyńskiego¹⁴ w Paradyżu. Za język ojczysty uważał polski, ale nadmieniał, że po niemiecku w razie potrzeby może spowiadać¹⁵.

Inny profes opactwa w Paradyżu, Karol **Fałęcki**, przeor paradyski i kuratus w Kaławie, pochodził z Lubosza koło Pniew, gdzie urodził się 2 VI 1770. Do szkoły średniej uczęszczał w Trzemesznie, następnie przez rok pracował jako urzędnik w Kościanie. 4 XI 1785 wstąpił do klasztoru w Paradyżu. Studiował sześć lat w klasztorze w Mogile i w kolegium pojezuickim w Krakowie (dwa lata teologii moralnej w Mogile, dwa lata filozofii i kolejne dwa lata teologii spekulatywnej w Krakowie). Cystersi polscy zorganizowali w tym czasie wspólne studia filozoficzno-teologiczne dla kleryków wszystkich opactw polskich. Mieściły się one w klasztorze w Mogile, a później w gmachach pojezuickich w Krakowie przy kościele św. św. Piotra i Pawła¹⁶. Świecenia kapłańskie otrzymał w Poznaniu od bpa Ludwika de Mathy w sobotę *quattuor temporum* przed uroczystością Trójcy Świętej 1795 r. Po święceniach początkowo przez dwa lata przebywał w klasztorze w Paradyżu, następnie przez sześć lat był komendantem w Obrzycku. 15 I 1805 objął parafię w Kaławie. Ponadto 1 I 1810 został obrany przeorem w Paradyżu, ale z uwagi na obowiązki proboszczowskie rezydował w Kaławie. Stwierdził, że jego językiem ojczystym jest polski, ale w dostatecznym stopniu zna łacinę i niemiecki¹⁷.

Profes bledzewski, Benedykt (z chrztu Franciszek Ksawery) **Faustmann**, wikariusz w Rokitnie, urodził się 31 III 1776 w Otyniu (Wartenberg) koło Nowej Soli. Szkołę średnią ukończył w Żaganii (nie wiadomo, czy w miejscowym klasztorze kanoników regularnych, czy w dawnym gimnazjum jezuickim). Studiował następnie przez pięć lat na Uniwersytecie

¹² Tu pojawiła się pomyłka w relacji zakonnika: pokój w Schönbrunn został zawarty w 1809 r., o Berger nie mógł zatem być powołany na kapelana w 1811 r. Z braku innych źródeł sprawy nie udało się wyjaśnić.

¹³ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), sygn. OA III/54, k. 13-13v.

¹⁴ Franciszek Ksawery Rydzyński (1734-1814), bp pomocniczy poznański w l. 1780-1795, bp chełmiński w l. 1795-1814. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 389; K. Koch, *Rydzyński Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012, kol. 662-663.

¹⁵ AAP, sygn. OA III/54, k. 70-71v.

¹⁶ H.Z. Leszczyński, *Z dziejów kolegium prowincjalnego cystersów w Mogile*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 2, Lublin 1975, s. 413-449.

¹⁷ AAP, sygn. OA III/54, k. 20-21v.

Wrocławskim logikę, metafizykę, fizykę i dogmatykę. 6 VIII 1805 wstąpił do cystersów w Bledzewie, a 21 IX 1806 złożył profesję. 17 X 1809 otrzymał prezbiterat od abpa Ignacego Raczyńskiego¹⁸ w klasztorze cystersów w Łądzie. Tak krótki czas, jaki upłynął pomiędzy złożeniem profesji a przyjęciem święceń, świadczy, że przełożeni uznali studia uniwersyteckie zakonnika za wystarczające, może tylko kazali mu uzupełnić teologię. Od 12 III 1818 był wikariuszem w Rokitnie. Na pytanie o znajomość języków stwierdził, że po niemiecku jest w stanie spowiadać i głosić kazania, zna też łacinę. O znajomości języka polskiego nie wspomniał, nie wspominał też, który język uważa za ojczysty¹⁹. Rokitno, sanktuarium maryjne polsko-niemieckiego pogranicza, wymagało duszpasterzy dwujęzycznych. Należy więc przypuszczać, że Faustmann miał przede wszystkim zlecone duszpasterstwo w języku niemieckim, ale polski znał przynajmniej na tyle, iż był w stanie spowiadać.

Kolejny profes bledzewski, Wawrzyniec (z chrztu Jan) **Franke**, prepozyt w Skwierzynie, urodził się 16 XII 1788 w Nakielnie koło Wałcza. Ukończył słynne (wówczas już pojezuickie) gimnazjum w Wałczu, zwane „Atenami Wałeckimi”. Następnie rozpoczął studia uniwersyteckie w Królewcu, ale przerwał je wskutek wojen napoleońskich. W l. 1806-1808 był nauczycielem w Skrzatuszu, a w 1808 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie; 20 VIII 1810 złożył profesję. Studia filozoficzno-teologiczne odbył w Bledzewie. Święcenia kapłańskie przyjął 31 XII 1812 od bpa Antoniego Raczyńskiego²⁰. Od 4 VIII 1813 do 4 V 1816 był komendantem w Rokitnie, następnie od 4 V 1816 do 14 II 1817 sekretarzem opata bledzewskiego Władysława Żórawskiego. Ponieważ opat rezydował w klasztorze w Obrze, więc i on przebywał wówczas w Obrze. Jest to interesująca informacja o strukturach cysterskich w Wielkopolsce na początku XIX w.: opat klasztoru w Bledzewie rezydował w innym opactwie – w Obrze. Czy cystersi tak bardzo upodobnili się do innych zakonów, że opat stał się kimś na wzór prowincjała, czy był to skutek jakichś restrykcji ze strony zaborcy – nie można w tej chwili wyjaśnić. Na wpływ władz pruskich wskazywałoby to, że Naczelny Prezes Wielkiego Księstwa Poznańskiego 16 I 1821 zatwierdził przeora pelplińskiego, Mateusza Prądyńskiego, na wizytatora i komisarza cystersów w tymże Księstwie. Tymczasem Prądyński od 1821 r. notowany jest w innych źródłach jako opat bledzewski²¹. 14 II 1817 Franke został skierowany do Skwierzyny, gdzie początkowo był wikariuszem, a 16 XII 1820 został mianowany prepozytem (objął tę funkcję 21 III 1821). Uznał sam, że jego językiem ojczystym jest niemiecki, zna też łacinę, a polski o tyle, że jest w stanie spowiadać i głosić kazania. Ale zaznaczył, że w Skwierzynie wśród parafian nie ma Polaków²². Ta drobna uwaga skwierzyńskiego prepozyta jest ważnym przyczynkiem do tego, jak szybko postępowała germanizacja tego kresowego miasteczka wielkopolskiego.

¹⁸ Ignacy Raczyński (1741-1823), bp poznański w l. 1793-1806, abp metropolita gnieźnieński w l. 1806-1823. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 372; E. Gigilewicz, *Raczyński Ignacy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 1056-1057.

¹⁹ AAP, sygn. OA III/54, k. 22-23v.

²⁰ Antoni Bartłomiej Raczyński (1756-1821), cysters, opat łądzki w l. 1791-1819 i bp pomocniczy gnieźnieński w l. 1809-1821. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 371; J. Koziej-Chołdżyńska, *Raczyński Antoni Bartłomiej*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 1053.

²¹ AAP, sygn. KA 9566, k. 103; K.R. Prokop, *Vademecum chronologiczno-bibliograficzne do badań nad hierarchią Kościoła w Polsce i na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2018, s. 635.

²² AAP, sygn. OA III/54, k. 24-25v.

Gerard (imię chrzestne Antoni) **Henke**, profes paradycki i prepozyt w Międzyrzeczu, pochodził z Konradowa koło Wschowy, gdzie przyszedł na świat 6 II 1772. Wykształcenie średnie uzyskał w gimnazjum w Głogowie, następnie studiował na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie przez trzy lata zgłębiał filozofię i przez jeden semestr teologię. W 1792 r. wstąpił do klasztoru w Paradyżu. W 1797 r., w sobotę przez uroczystością Trójcy Świętej, w kościele parafialnym w Koźminku przyjął święcenia kapłańskie z rąk bpa Ludwika de Mathy. 1 X 1813 został kanonicznie instytuowany na probostwo w Międzyrzeczu. Za język ojczysty uznał niemiecki, ale uważał, że po polsku jest w stanie głosić kazania i słuchać spowiedzi²³.

Prokop (z chrztu Jan Jerzy) **Hoffmann**, profes opactwa w Bledzewie, urodził się 10 II 1757 w Georgenthal, w Królestwie Czeskim (nie udało się zidentyfikować tej miejscowości). Najpierw kształcił się w gimnazjum jezuitów w Żaganiu, następnie studiował logikę na Uniwersytecie Wrocławskim, wreszcie fizykę na Uniwersytecie Praskim. W 1781 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie. W klasztorze przez cztery lata uczył się teologii. Święceń kapłańskich udzielił mu 22 IX 1787 bp Franciszek Potkański²⁴ w katedrze w Poznaniu. Do 1794 r. zakonnik przebywał w klasztorze w Bledzewie, następnie przez trzy lata był komendantem w Rokitnie, po czym ponownie zamieszkał w klasztorze. W listopadzie 1802 r. został komendantem w Bledzewie. W listopadzie 1804 r. wrócił na komendarza do Rokitna, a w lutym 1806 r. ponownie na komendarza do Bledzewa. W 1811 r. z powodu choroby oczu musiał zaprzestać czynnego duszpasterstwa i osiadł w klasztorze w Bledzewie. Podał, że jego językiem ojczystym jest niemiecki, o znajomości polskiego nic nie wspominał²⁵. Wydaje się jednak, że choćby w stopniu podstawowym musiał znać polski, inaczej nie podołałby pełnieniu duszpasterstwa w Rokitnie.

Prepozyt i przeor klasztoru w Bledzewie oraz profes tegoż opactwa, Jan Nepomucen **Kabaciński**, urodził się 30 XII 1776 we Lwówku (Wielkopolska). Szkołę średnią ukończył w Sierakowie u bernardynów. Nie podał daty wstąpienia do klasztoru w Bledzewie, zaznaczył jednak, że w Bledzewie odbył studia filozoficzno-teologiczne. Święcenia kapłańskie przyjął 29 IX 1800 od bpa Ludwika de Mathy. Następnie przez cały czas przebywał w klasztorze w Bledzewie, skąd udawał się do pomocy w różnych parafiach, aż do chwili objęcia probostwa w Bledzewie, co nastąpiło 6 VII 1808. Za swój język ojczysty uważał polski, ale dodawał, że po niemiecku jest w stanie spowiadać i głosić kazania²⁶.

Profes bledzewski Władysław (z chrztu Franciszek) **Lewandowski**, urodził się 4 XI 1795 w Czerwonaku koło Poznania. Uczył się w szkole przy seminarium duchownym w Poznaniu, co świadczy, że już wtedy przy seminarium istniała jakaś szkoła średnia, odpowiednik późniejszego niższego seminarium duchownego. Zmuszony okolicznościami życiowymi, przerwał naukę i zajął się gospodarstwem. W 1815 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie. 6 III 1819 przyjął święcenia kapłańskie, ale nie napisał, kto mu ich udzielił. Następnie przebywał w klasztorze w Bledzewie. 24 VI 1821 opat bledzewski Mateusz Prądzyński wysłał go jako proboszcza do Rokitna i Lewandowski pełnił tę funkcję przez pięć lat. W 1826 r. wrócił do

²³ AAP, sygn. OA III/54, k. 31-32v.

²⁴ Franciszek Potkański (1710-1789), bp pomocniczy krakowski w l. 1753-1786, bp emerytowany w l. 1786-1789. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 357-358; T. Graff, *Potkański Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 103-104.

²⁵ AAP, sygn. OA III/54, k. 78-78v.

²⁶ AAP, sygn. OA III/54, k. 37-37v.

klasztoru. Za język ojczysty uważał polski. Niemiecki znał słabo: oceniał, że byłby w stanie spowiadać, w ostateczności zapewne dałby radę powiedzieć kazanie²⁷.

Godfryd **Noak** (Noack, Nocka, Nowak) był początkowo profesem opactwa w Neuzelle na Łużycach. W chwili wypełniania ankiety pełnił funkcję kuratusa w Koźminku i zarazem komendarza w Kosieczynie. Pochodził z Saksonii (J. Kowalczyk uważa go za Łużyczanina), urodził się 6 XI 1793, ale trudno stwierdzić gdzie, bo nazwę miejsca urodzenia podał po łacinie: Maria Stella. Uczył się w gimnazjum cystersów w Neuzelle, następnie w Budziszynie, wreszcie studiował filozofię w Pradze. 8 XII 1812 wstąpił do cystersów w Neuzelle. Po skasowaniu tego klasztoru w 1815 r. przeszedł do opactwa w Paradyżu i uzyskał formalną zmianę przynależności kanonicznej. 17 III 1816 przyjął święcenia prezbiteratu z rąk opata łądzkiego, bpa Bartłomieja Antoniego Raczyńskiego. 8 XI 1820 został instytuowany na beneficjum w Kosieczynie, a instytucja została ponowiona 28 X 1827. Za język ojczysty uważał niemiecki, dodał też, że nieco zna polski, ale nie określił, czy po polsku jest w stanie spowiadać i głosić kazania. Nic nie wspomniał o znajomości serbołużyckiego²⁸. Skoro jednak sprawował obowiązki duszpasterskie w Kosieczynie i Koźminku, należy wnioskować, że biegła znajomość polskiego w tych parafiach nie była potrzebna.

Profes bledzewski i kuratus w Falkenwalde (ówczesna nazwa Sokolej Dąbrowy), Bernard **Ohr**, pochodził z Bobrownik koło Nowej Soli (Bobering bei Wartenberg), gdzie urodził się 23 VIII 1777. Nauki humanistyczne odbył w Żaganiu (nie podał, czy u kanoników regularnych, czy w gimnazjum pojezuickim), następnie w 1794 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie. Tam odbył studia filozoficzno-teologiczne. Święcenia kapłańskie przyjął 8 II 1801 od bpa Ludwika de Mathy. Z klasztoru w Bledzewie był następnie wysyłany z pomocą duszpasterską do różnych parafii, a od 8 IV 1804 był kuratusem w Falkenwalde. Co do języka stwierdził, że oprócz łaciny zna wyłącznie niemiecki, ale w Falkenwalde wszyscy parafianie są Niemcami i znajomość polskiego nie jest potrzebna²⁹. To kolejny ciekawy przyczynek do tego, jak daleko wchodził żywioł niemiecki w zachodnie obszary Wielkopolski.

Profes opactwa w Paradyżu, Michał **Palicki**, urodził się 24 XI 1762 we Lwówku (Wielkopolska). Uczęszczał do dawnej szkoły jezuitów w Międzyrzeczu. W 1780 r. wstąpił do zakonu. 23 IX 1785 przyjął święcenia prezbiteratu z rąk bpa Franciszka Ksawerego Rydzińskiego w katedrze poznańskiej. Po święceniach był wykładowcą filozofii i teologii w Paradyżu, Bledzewie i Krakowie (studium cysterskie mieszczące się w kolegium pojezuickim). Prawdopodobnie posiadał biegłą znajomość teologii, skoro kapituła zakonna 5 X 1801 nadała mu doktorat teologii. Za język ojczysty uważał polski, ale łacinę i niemiecki znał na tyle, że mógł porozumieć się w tych językach³⁰. Nie określił, czy był w stanie w tych językach spowiadać i mówić kazania, ale należy przypuszczać, że długoletni wykładowca teologii, posiadający niemiecki w takim stopniu, że porozumiewał się w tym języku, z kazaniem i spowiedzią po niemiecku zapewne by sobie poradził.

Profes opactwa w Paradyżu, Adam **Redell** (Redel, Riedel), urodził się 21 V 1772 w Nowym Dworze (Neuhof) koło Wałcza. Najpierw uczył się w gimnazjum w Wałczu, a do cystersów w Paradyżu wstąpił w 1790 r. Święcenia kapłańskie przyjął 22 XII 1798 z rąk

²⁷ AAP, sygn. OA III/54, k. 80-81.

²⁸ AAP, sygn. OA III/54, k. 46-47v. Por. też: J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 364.

²⁹ AAP, sygn. OA III/54, k. 48-49v.

³⁰ AAP, sygn. OA III/54, k. 72-73.

bpa Ludwika de Mathy w katedrze w Poznaniu. Za język ojczysty uważał niemiecki. Co do polskiego, to był zdania, że rozumie ten język i może w nim spowiadać, ale kazania nie jest w stanie powiedzieć³¹.

Profesem opactwa cystersów w Paradyżu był Fastredus **Siegberth**. Pochodził z Vetero Crenberga koło Rumburga, czyli Jentoboemico (tak sam zapisał nazwę miejscowości, którą trudno bliżej zidentyfikować, ale która leżała w Czechach lub na Morawach). Urodził się 19 X 1746. W l. 1760-1766 uczęszczał do szkoły w Jihlawie. W 1766 r. opuścił ojczyznę i jeszcze tego samego roku wstąpił do cystersów w Paradyżu, a 30 XI 1767 złożył profesję. Świecenia kapłańskie przyjął z rąk bpa Władysława Walknowskiego, sufragana poznańskiego³² 19 IX 1772. W l. 1782-1786 był komendantem w Jordanowie, a w l. 1786-1790 ten sam obowiązek pełnił w Starym Dworze. Uznał, że jego językiem ojczystym jest niemiecki; polski wprawdzie rozumie, ale nie zdoła w nim spowiadać ani głosić kazań³³. Wynika z tego, że ani w Jordanowie, ani w Starym Dworze znajomość polskiego w tym czasie nie była potrzebna w duszpasterstwie.

Onufry **Soiński**, profes bledzewski, komendant w Goraju, pochodził z Grabowa koło Ostrzeszowa, gdzie urodził się 22 IX 1770. Do szkół średnich uczęszczał w Kaliszu i w Krakowie. W 1792 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie. W Bledzewie uczył się filozofii i teologii. W 1797 r. (nie podał dokładnej daty) otrzymał prezbiterat od bpa Ludwika de Mathy, a po święceniach przez cztery lata przebywał w klasztorze w Bledzewie. Następnie w l. 1801-1804 był sekretarzem opata Onufrego Wierzbińskiego, aż do jego śmierci. Z kolei w l. 1804-1806 był kapelanem dworskim u Prusimskich. Od 8 II 1806 przebywał w Goraju, a 17 XI 1808 został instytuowany na tę parafię. Za język ojczysty uznał polski. Uważał, że po niemiecku jest w stanie spowiadać i głosić kazania³⁴.

Profes opactwa w Przemyślu, Leon **Sulikowski**, urodził się 11 XI 1796 w Zajączkowie koło Sierakowa. Szkołę średnią ukończył w Grodzisku Wielkopolskim. W 1813 r. wstąpił do cystersów w Przemyślu. Kapłaństwo przyjął w Gnieźnie 23 XI 1820 od bpa Józefa Gembarta³⁵. Po święceniach opat bledzewski Mateusz Prądzyński posłał go do klasztoru w Obrze ze zleceniem zastępowania tamtejszego proboszcza (kolejna ilustracja, jak cystersi w Wielkopolsce na początku XIX w. praktykowali zasadę *stabilitas loci*). 30 IX 1822 został kaznodzieją u sióstr cysterek w Owińskach, ale po niespełna roku, bo 6 IV 1823, z polecenia konsystorza archidiecezji poznańskiej został wikariuszem w Dolsku. W 1825 r. wrócił do klasztoru w Przemyślu, a 30 III 1828 został przeniesiony do klasztoru w Bledzewie (kolejny dowód mobilności wielkopolskich cystersów w XIX w.), gdzie przebywał w czasie wypełniania ankiety. Oświadczył, że zna wyłącznie język polski³⁶.

³¹ AAP, sygn. OA III/54, k. 74-75v.

³² Władysław Wierusz-Walknowski (1714-1779), bp pomocniczy poznański w l. 1768-1779. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 469; E. Gigilewicz, *Walknowski Wierusz Władysław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 179-180.

³³ AAP, sygn. OA III/54, k. 76-77v. J. Kowalczyk, dz. cyt., s. 344 i 348, przytacza dwa spisy zakonników klasztoru w Paradyżu według źródeł zakonnych, jednego z 1805 r., drugiego z 1811 r. Siegberth (pisany jako Siegert) występuje w Paradyżu w 1805 r., nie ma go natomiast w 1811 r., czyli musiał w tym czasie przebywać gdzieś indziej.

³⁴ AAP, sygn. OA III/54, k. 50-51.

³⁵ Józef Gembart (1743-1821), bp pomocniczy gnieźnieński w l. 1814-1821. P. Nitecki, dz. cyt., kol. 111-112.

³⁶ AAP, sygn. OA III/54, k. 84-85v.

Komendantem w Rokitnie był profes bledzewski, Stanisław (z chrztu Jan Franciszek) **Synoradzki**. Urodził się 30 IX 1796 we wsi Mchy koło Śremu (Wielkopolska). Początkowo uczył się prywatnie. W 1816 r. wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu, które po dwóch latach opuścił. W 1819 r. wstąpił do klasztoru w Bledzewie, gdzie dokończył studia teologiczne. 26 III 1821 przyjął prezbiterat od sufragana gnieźnieńskiego, bpa Józefa Gembartę. Następnie przez cały czas przebywał w klasztorze w Bledzewie, a 22 XI 1826 objął probostwo w Rokitnie. Za język ojczysty uważał polski, ale nadmieniał, że po niemiecku jest w stanie spowiadać i głosić kazania³⁷.

Leonard (imię chrzestne Jakub) **Wels**, kuratus w Chociszewie i komendant w Starym Dworze, był początkowo profesem opactwa w Neuzelle. Po jego skasowaniu przybył na teren zachodniej Wielkopolski i kanonicznie został włączony do opactwa w Paradyżu. Urodził się 27 II 1791 w Keule koło Hoyerswerdy na Łużycach. Szkołę średnią ukończył w Neuzelle, następnie w Pradze studiował filozofię. W 1809 r. wstąpił do cystersów w Neuzelle, gdzie też odbył studia teologiczne. Święceń kapłańskich udzielił mu 19 XI 1815 bp Tymoteusz Gorzeński³⁸. O swej drodze posługiwania kapłańskiego Wels nic nie wspomniał, bardzo niejasno wyraził się o umiejętnościach językowych, a ankietę wypełnił po niemiecku, pisząc gotyką, z czego wynika, że znał tylko niemiecki i prawdopodobnie był to język, którym posługiwał się od dzieciństwa³⁹.

Wikariuszem nieobsadzonej wówczas parafii w Nowym Kramsku był Jan **Węclewicz**, profes opactwa w Obrze. Urodził się 30 I 1794 w Stęszewie (Wielkopolska). Początkowe nauki pobierał w szkole w Rydzynie, skąd po ukończeniu drugiej klasy wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. Z kolei po trzech latach nauki seminaryjnej wstąpił do cystersów w Obrze. Profesję złożył 25 VIII 1812. 19 IX 1818 przyjął święcenia prezbiteratu z rąk bpa Tymoteusza Gorzeńskiego. Po święceniach przebywał przez cały czas w klasztorze w Obrze, a 26 VII 1822 udał się do Nowego Kramska jako wikariusz. Za język ojczysty uważał polski; był zdania, że po niemiecku mógłby spowiadać, udzielić sakramentów chrztu i małżeństwa oraz przeczytać Ewangelię, ale nie potrafiłby powiedzieć kazania⁴⁰.

Profes opactwa w Bledzewie, Piotr (z chrztu Marek) **Widawski**, urodził się 24 IV 1774 w Zagórowie koło Słupcy. W Słupcy ukończył szkołę średnią, następnie w 1791 r. wstąpił do cystersów w Bledzewie. W klasztorze odbył studia filozoficzno-teologiczne. Święceń kapłańskich udzielił mu w katedrze poznańskiej 30 VII 1797 bp Ludwik de Mathy. Od święceń nieprzerwanie przebywał w klasztorze w Bledzewie. Za język ojczysty uważał polski. Co do niemieckiego, to był zdania, że zna go niedokładnie: przypuszczał, że może byłby w stanie spowiadać, choć z trudnością⁴¹.

Na 20 zakonników, których sylwetki przedstawiono, 13 pochodziło z Wielkopolski, 2 z Dolnego Śląska, 2 z Czech (jeden być może z Moraw) oraz po jednym z Łużyc, Pomorza Wschodniego i Saksonii. Jeśli chodzi o Dolny Śląsk, były to okolice Nowej Soli, a więc tereny graniczące z Wielkopolską. Na uwagę zasługuje Lwówek w Wielkopolsce: urodziło się

³⁷ AAP, sygn. OA III/54, k. 52-52v.

³⁸ Tymoteusz Gorzeński (1743-1825), bp smoleński w l. 1790-1809, bp poznański w l. 1809-1821, abp metropolita gnieźnieński i poznański w l. 1821-1825. J. Dyl, *Gorzeński Tymoteusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1309; P. Nitecki, dz. cyt., kol. 126.

³⁹ AAP, sygn. OA III/54, k. 60-60v.

⁴⁰ AAP, sygn. OA III/54, k. 62-63v.

⁴¹ AAP, sygn. OA III/54, k. 79-79v.

tam trzech cystersów. Zakonnicy na ogół odbywali przygotowanie do kapłaństwa w ramach międzyklasztornych studiów cysterskich w Mogile i Krakowie, albo w którymś klasztorze swego zakonu.

Najstarszymi wiekiem w badanej grupie byli: Fastredus Siegberth (83 lata życia, 57 lat kapłaństwa), Wincenty Bogacki (74 lata życia, 47 lat kapłaństwa) i Prokop Hoffmann (72 lata życia, 42 lata kapłaństwa). Pozostałych można uznać za będących w średnim wieku. Nie oznacza to, że wszyscy byli jednakowo zdolni do pracy duszpasterskiej, ankieta milczy bowiem na temat ich stanu zdrowia i sprawności fizycznej.

Dziesięciu cystersów zadeklarowało język polski jako ojczysty, również dziesięciu za swój ojczysty uznało niemiecki. Całkowitą nieznamość języka polskiego stwierdził tylko jeden (Ohr), trzech nie wyraziło się jasno co do znajomości polskiego (Faustmann, Hoffmann, Wels). Całkowitą nieznamość niemieckiego zadeklarował tylko jeden (Sulikowski). Pozostali oświadczyli, że jeśli jeden z dwóch języków (polski bądź niemiecki) uznawali za ojczysty, drugim posługiwali się na tyle, że byli w stanie – lepiej lub gorzej – spowiadać i głosić kazania. Dwóch jednak oświadczyło, że w ich parafiach (Skwierzyna i Sokola Dąbrowa) znajomość polskiego nie jest potrzebna w pracy duszpasterskiej⁴², a pośrednio można wnioskować, że znajomość polskiego nie była także potrzebna w duszpasterstwie w Chociszewie, Kosieczynie, Koźminku i Starym Dworze (a także w Jordanowie, choć miejscowość ta kanonicznie należała już do diecezji wrocławskiej). Ogólnie rzecz biorąc, z oświadczeń tych wynika, że w zachodnich parafiach archidiecezji poznańskiej zasadniczo niezbędna była w duszpasterstwie znajomość zarówno polskiego jak i niemieckiego i duszpasterze posyłani do tych parafii języki te znali, choć w różnym stopniu biegłości, na tyle jednak, że byli w stanie spowiadać i głosić kazania, a więc spełnić najbardziej podstawowe czynności duszpasterskie, w których używało się języka ludowego.

Ale w związku z tym jawi się pytanie, jakim językiem na co dzień posługiwali się cystersi w Bledzewie, skoro Ohr i Hoffmann oświadczyli, że polskiego nie znają? Wspólny brewiarz odmawiany był oczywiście po łacinie, po łacinie – być może – odbywała się także lektura podczas posiłków w refektarzu, ale trudno przypuścić, aby również łaciną posługiwano się w codziennych kontaktach, z kolei niemieckiego nie musieli znać wszyscy zakonnicy, podobnie jak wspomniani dwaj nie znali polskiego. Odpowiedź pozwoliłaby określić, jaki duch i jakie nastroje panowały we wspólnocie zakonnej. Pytanie to – *mutatis mutandis* – można odnieść także do opactwa w Paradyżu. Na pewno natomiast nie wynika ze wspomnianych ankiet, aby kwestia języka była jakimś punktem zapalnym pomiędzy poszczególnymi zakonnikami danego opactwa.

Parafie, w których cystersi prowadzili duszpasterstwo, były parafiami małymi, w większości wiejskimi. W miastach, w tym wypadku w Międzyrzeczu i Skwierzynie, katolicy stanowili grupę nieprzekraczającą połowy mieszkańców⁴³ i do zwyczajnej obsługi wystarczył tam jeden kapłan. Dwóch duszpasterzy (komendarz i wikariusz) było w Rokitnie, ale było to sanktuarium maryjne; zresztą przy okazji odpustów prawdopodobnie służyli pomocą inni cystersi, głównie z Bledzewa, a zapewne także kapłani diecezjalni. Dwóch duszpasterzy

⁴² W odniesieniu do Skwierzyny trzeba stwierdzić, że już w XVIII w. żywioł niemiecki był tam na tyle silny, iż akta miejskie pisano po niemiecku, wyjątkowo po łacinie. Zob. Archiwum Państwowe w Gorzowie, sygn. 185/0/354-359, *passim*.

⁴³ Por. A. Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku*, Bydgoszcz 2004, s. 95-99.

było w Bledzewie, co oznacza, że dwóch cystersów było bezpośrednio oddelegowanych do zajmowania się parafią bledzewską; w razie potrzeby zapewne spieszyli z pomocą także inni kapłani z miejscowego klasztoru. Ale występuje też sytuacja, że jeden duszpasterz otaczał opieką dwie parafie: Chociszewo – Stary Dwór i Kosieczyn – Koźminek. Wprawdzie Chociszewo w stosunku do Starego Dworu i Kosieczyn w stosunku do Koźminka leżą bardzo blisko, a były to parafie niewielkie, niemniej pociągało to chyba za sobą konieczność częstego podróżowania pomiędzy kościołami parafialnymi, co raczej pracy nie ułatwiało.

Zwrócono wyżej uwagę, jak wyglądała w tym czasie u wielkopolskich cystersów zasada *stabilitas loci*. Wszystko wskazuje na to, że cystersi upodobnili się pod tym względem do innych zakonów. Zakonnicy, zachowując kanoniczną przynależność do tego opactwa, w którym złożyli profesję, w rzeczywistości byli przenoszani z klasztoru do klasztoru, tam, gdzie akurat zachodziła potrzeba. Godność opata w Wielkim Księstwie Poznańskim stała się godnością tytularną: opat był tylko jeden (niemal zawsze w Bledzewie)⁴⁴, a wobec pozostałych klasztorów spełniał funkcję wizytatora i komisarza.

Powyższe dane są ciekawym przyczynkiem do dziejów duszpasterstwa i do prozopografii duchowieństwa na zachodnim pograniczu Wielkopolski. Nie dają oczywiście odpowiedzi na wszystkie pytania, ale jest pomocne w sformułowaniu założeń do takiej odpowiedzi.

Bibliografia

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. OA III/54; sygn. KA 9566.
 Archiwum Państwowe w Gorzowie, sygn. 185/0/354-359.
 Brzozecki S., *Mathy Ludwik Józef*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008, kol. 216-217.
 Dratwa B., *Ostatni cystersi z Bledzewa*, „Przewodnik Katolicki”, 61/1971, nr 34, s. 311-312.
 Dyl J., *Gorzeński Tymoteusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1309.
 Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984.
 Gigilewicz E., *Raczyński Ignacy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 1056-1057.
 Gigilewicz E., *Walknowski Wierusz Władysław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 179-180.
 Graff T., *Potkański Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 103-104.
 Hertel L., *Geschichte des ehemaligen Zisterzienserklosters Blesen*, Blesen 1928.
 Hołownia R., Kaczmarek K., *Paradyż (Gościkowo)*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, t. 2, s. 285-298.
 Hołownia R., Kaczmarek K., *Wieleń – Przemęt*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, t. 2, s. 341-355.
 Kirmiel A., *Skwierzyzna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku*, Bydgoszcz 2004.
 Koch K., *Rydzynski Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012, kol. 662-663.
 Kopiczko A., *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura”, 12/2013, s. 65-85.
 Kowalczyk J., *Kasata opactwa oo. cystersów w Gościkowie-Paradyżu*, w: *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane*

⁴⁴ K.R. Prokop, dz. cyt., s. 632, 635, 647, 654, 657, 661, 668, dla początku XIX w. wymienia tylko opatów bledzewskich; w niektórych innych klasztorach wprawdzie bywali jeszcze opaci komendatoryjni, ale oni nie sprawowali faktycznych rządów.

- Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Gerardowi Kocikowi OCist*, red. A.M. Wyrwa, Poznań-Katowice-Wąchock 2007, s. 339-370.
- Koziej-Chołdyńska J., *Raczyński Antoni Bartłomiej*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 1053.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980.
- Leszczyński H.Z., *Z dziejów kolegium prowincjalnego cystersów w Mogile*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 2, Lublin 1975, s. 413-449.
- Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. 1-2, Poznań 1999.
- Neumann P.F., *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79/2003, s. 391-428.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Warszawa 2000.
- Noryskiewicz J.K., *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny”, 6/1925, s. 249-282.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Opactwo cysterskie w Paradyżu – jego rola w dziejach i kulturze pogranicza*, red. J. Karczewska, Zielona Góra 2003.
- Papięstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, wstępem poprzedził K. Piwarski, Wrocław 1960.
- Prokop K.R., *Vademecum chronologiczno-bibliograficzne do badań nad hierarchią Kościoła w Polsce i na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2018.
- Warمیński T., *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Klosters zu Paradies*, Meseritz 1886.
- Wyrwa A.M., *Obra*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, t. 2, s. 256-267.
- Wyrwa A.M., *Zemsko – Bledzew*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, t. 2, s. 370-386.
- Zajac P., *Dorobek kulturalny cystersów obrzańskich przy końcu XVIII w. oraz cysterskie archiwalia, rękopisy i druki zachowane w klasztorze w Obrze*, „Ecclesia”, 7/2012, s. 83-104.
- Zajac P., *Kasata klasztoru cystersów i pierwsze lata duszpasterstwa diecezjalnego w Obrze (1835-1840)*, „Ecclesia”, 6/2011, s. 143-174.